

MEANINGFUL DEVELOPMENT OF THE EXPRESSION "BULGARIAN VILLAGE" IN THE CONTEXT OF TRANSFORMATIONS IN THE PUBLIC AND RELIGIOUS CLIMATE IN THE PAST ¹

Abstract: The transformative religious life in the Bulgarian village is a phenomenon that has accompanied all Bulgarian villages for the past thirty years. It is not a new phenomenon, but what is new in it is taking place in the context of global changes in society as a whole. Of interest is a small village in Northwestern Bulgaria with fading functions – the village of Vladichentzi, in which religious life takes place at its own pace and specificity. Research on it will continue in the future.

Author information:

Ivelina Nikolova

Department of Theology
Faculty of Philosophy and History
University of Plovdiv Paisii Hilendarski
✉ ivelina_selo@abv.bg
🌐 Bulgaria

Keywords:

Vladichentzi village, identity, religious community, tradition, memory, spiritual life..

Към поставения въпрос би трябвало да се подходи с необходимата сериозност, за да се разчетат основните насоки в обуславяването на звеното в страната ни, което разпознаваме като българско село. Протичащите в него трансформации през последните години, а и изобщо, не бива да бъдат подценявани. В настоящото изследване обаче не бихме могли да обърнем сериозно внимание към тази проблематика, защото тя не влиза пряко в неговия обсег. Затова в случая ще се задоволим само с бегъл поглед към тази страна от темата, като целта ни в случая е да очертаем в общи линии насоките ѝ.

Предвид основния обект на изследването ни – село Владиченци, община Димово, ще се задоволим само с очертаване на основните маркери на темата в контекста на назования обект. Разбираемо е защо ще бъдат засегнати бегло отделни аспекти, а за други само ще заговорим дискретно. Целта е по-скоро да се насочи вниманието ни към бъдещи изследвания по темата, за която до момента от богословска гледна точка не е проявяван никакъв интерес. Смятам обаче, че богословът трябва най-напред да се интересува от темата за религиозния живот на българите, за корените, традицията и паметта, които носи в духа и в наследствената си памет, и след това да търси основания за своите размисли и в чисто богословски план. Подобен подход е отдаване на дължимото на тези, на които ние наследниците, дължим нашето минало, настояще и бъдеще.

Трансформациите в днешното съвременно българско село протичат по различен начин в спокойни и в кризисни времена. Когато традиционният живот в селото е възприет като нещо дадено, миналото му не е проблем. Тогава лесно стават разпознаваеми отделните тъкани и нишки, които изграждат вътрешния му живот. Отслабването обаче на опорните пунктове в традиционния живот в селото в настоящето, скоростните промени, удрящи не само върху идентичността, но и върху религиозната идентичност на селата като такива, и в частност върху техните жители, рязко увеличават риска от загуба на религиозната и изобщо на селската идентичност. В същото време обаче те са сигнал за увеличаването на значението на

¹ Статията се издава по проект КП 06 ОПР 05/6 към ФНИ.

миналото, като нещо потребно, като начин за реконструиране на важни и значими събития и за днешния ден.

В този смисъл религиозната идентичност на обществото в определено село може да се използва като инструмент за стабилизация, оправдание и самопознание на вътрешния му живот, стига да бъде овладяно по съответния начин. Поради тази причина нейното менажиране, употребата ѝ в различни научни области, изследващи религиозния живот и изобщо живота в селото, по косвен начин могат да утвърждават и използват наличните идентичности в селата.

Съдържателното развитие на израза „българско село“ в съвременния контекст на обществената действителност, се чете през миналото, през архивирането на забравените, но все още живи практики, обичаи, религиозни ритуали и всичко онова, което е изграждало духовната тъкан на селското общество. Всъщност можем да кажем, че погледът към изчезващата самобитна религиозност в българското село не бива да се гледна от гледна точка на миналото и да се разбира като реанимиране на духове от миналото, а като начин за изграждане на актуални мисловни конструкции.

Що се отнася до нашето село, каквито и да са причините за трансформацията в религиозния живот и изобщо начина на живот на жителите му, знаем, че вече не можем да изграждаме живи конструкции за неговото бъдеще. По-скоро можем да вземем определени поуки от миналото, според важни критерии да структурираме резултата от техните практики и да се обърнем към настоящето с цел да съхраним това, което е останало от нашето минало. В голяма степен това се отнася и до религиозните практики, които са съхранени и се практикуват в паметта и в живота на жителите на село Владиченци. Такова нещо е възможно, дори да не се мисли в тази насока, но с цената на много усилия, жертви и с хъс и амбиция, които днес едва ли са присъщи на повечето хора.

Виктимизацията в селската „религиозна общност“ – смислови определения

Когато говорим за тъгата, скръбта и нищетата, в които тънат повечето български села днес, несъмнено трябва да потърсим същинските основания за тази тема. А те имат фундамент и екзистенциална вкорененост в живота в българското село изобщо. Следователно тази тема засяга не само настоящето, но и бъдещето на селото, които имат своята битийност в неговото минало и изобщо историческото минало на народа ни. Много нелепо е днес институции, хора и власти да се захващат с темата за отмиращото българско село, обезлюдяло, овехтяло, място в което престъпността се шири до неузнаваемост, а хората са подтиснати и ошетени, да се говори за неговото бъдеще с някакъв неясен и неоправдан оптимизъм, който повече прилича на насмешка над грозещата заплаха селото да залезе, отколкото на перспективата да се развива в бъдеще.

Трябва да признаем, че пустите и изоставени села, обраслите осиротели къщи и грохналите старци, които се броят на пръсти в едно село, ни разкриват една дълбока тъга, мъка, скръб, горест и изоставеност. Тази тъга е изначална, припозната не само във външния вид на фасадите на сградите и липсата на хора, но тя присъства във всекидневното съзнание на хората от пустеещите села. От една страна това подсказва за липсата на човечност при трагедията на тези хора от страна на държавата, която не само е неспособна да управлява и поддържа подвластните ѝ територии, но остава безучастна в тяхната трагедия. От друга страна обаче тази трагедия и тъга сякаш е втъкана в живота, в битността на българското село. Много точно Янко Янев е описал тази тъжна сянка, която сякаш от векове тегне над отрудения и измъчен български селски народ: „Тъй беден, тъй отруден е нашият народ. Той е бил такъв в миналото, такъв е сега, такъв ще бъде може би в бъдни дни. Не може да се обясни, не може да се оправдае тая трагична участ. Дали тоя народ е прокълнат от вихрите на своите поля винаги да гледа надолу, към черните прашни бразди, и в тръпки да очаква от тях благодатно жито, винаги да се вглежда в непрогледни кладенци и да гребе от тях студена вода, за да напои изгорялото си от жажда гърло в пладнения пек на жътвата. Погледнете нашите хълмове и баири: има нещо много земно, много навъсено и настръхнало, нещо много тъжно по цялата българска земя“ (Янев, Я., 1930).²

В село като нашето религията е нещо самобитно, разбираемо по свой собствен начин, а религиозното и всичко, свързано с вярата се съхранява в колективната памет по-скоро, отколкото в храма. По простата причина, че храм няма. В този смисъл селото представлява специфична религиозна общност,

² Янев Я. Трагичен народ. В: Пряпорец, № 11, 1930.

захранвана от същата тази колективна памет, притежаваща много свои самобитни характеристики, наподобяващи някакъв своеобразен феномен. В подобни общности буквално се води борба за съхраняването и конструирането на религиозно ценното, на това, което сформира християнското самосъзнание на местното население.

По много странен начин е съхранена религиозната идентичност на хората в селото. В най-общ смисъл бихме могли да кажем, че тя се сформира по два начина. Първият е, когато хората се структурират в групи и се настройват негативно към всеки и към всичко, което е различно от тяхното. По този начин те запазват себе си и своята вяра от евентуалната опасност. Напълно можем да бъдем убедени, че хората от село Владиченци никога не са действали заедно, като една единна общност, а по отношение на вярата и религията това е на сто процента вярно. Когато обаче става въпрос за чуждо въздействие върху личната им вяра, традиции и корени, те изграждат особена бариера и не позволяват да прониква чуждото влияние.

Вторият вид разгръщане на религиозната идентичност на местните хора, или по-скоро на проявата на религиозната общност, е чрез добавянето на някаква памет във вид на минали страдания, трудности, преживявания, опасности, несправедливости или други подобни ситуации. Много от местните хора в селото могат да разказват за страдания на тях или на техни близки в миналото и да обвързват тези страдания с религията или с вярата. Тогава, когато хората са способни да обвързват религията със страданията и с правосъдието на Бога, когато в индивидуалното съзнание на някого се асоциират образи от съответни страдащи и преживели страдания близки, се ражда самородна вяра, която чрез устната традиция преминава лесно и в колективната памет и се превръща в оправдан от тях фундамент.

От друга страна религията в това малко населено място е обвързана с множество битови фрагменти. Травмите от събитията, случили се в определено семейство, страданията като състояния не само от миналото, но и от настоящето, са основен двигател за обръщането на хората от селото към вярата и към Бога. В този смисъл самобитната религиозна общност изгражда своите представи и практики въз основа на страха, на страданията и на типичните сюжети от живота, свързани с овъзмездяване и даващи възможност на богослова да преосмисли в съвременен национален вариант темата за теодицеята.

Що се отнася до тази тема, пречупена пред погледа към живота на хората в село Владиченци то трябва да кажем, че трагизма на живота им до голяма степен е обвързан с религията и дори без да осъзнават това, те преживяват всичко по начина, по който и техните съселани от далечни страна в страната – яростно, бунтарско, до болка разкъсвани от горест и страсти, неподчиняващи се на живота, но послушни до смърт на тази орисия, която приемат за кръст от Бога. Вероятно подобно поведение е поведение типично за българския народ, изстрадал от петвековното турско робство и всъщност живял под похлупака на скръбта и бунта. Във всичко това има един ясно изразен трагизъм, който е и дълбоко човешки и е обвързан с греха и греховното у човека. И ако трябва да търсим корените на този образ на сегашния селски човек, то той е многолик и таи в себе си скрити остатъци от националната ни идентичност, явни белези на греха и множество съвременни трансформации. Много ясно психологически е описал това състояние Янко Янев: „Земният човек носи кръста на великото страдание и великия позор. Възседнал бесния кон на живота, той препуска от единия край на света до другия, гонен от себе си. От едната му страна тича дяволът, чиято опашка препасва света като брачен пръстен, от другата – смъртта. Тялото му е направено от пръст и пламък. На ръцете си носи иконата на своето собствено разпятие, на челото – венец от рози и тръни, а на гърдите си – знака на изкуплението и бунта“ (Янев, Я., 1930).³ „Онези тъмни тълпи, които пеят из всички села на земята песента на бунта, носейки в кървави ръце символа на своя дух – тези обнищени тълпи изразяват най-дълбокия и жесток патос на трагедията на конечния човек, на живота-глад. В изстъплението и беса на тяхната песен се крие величието на този живот, предопределен може би само за мъка и бунт“ (Янев, Я., 1930).⁴

Тази характеристика, обаче е напълно българска; тя се е зараждала в живота в българското село. Когато мнозина автори се опитват да видят светлото и оптимистичното в българското село изобщо те търсят в него тъкмо „автентичното, изначалното, а то е предимно в измеренията на трагичната участ на нашия народ, вторачил се не в небето, а надолу, в земята, в браздите, с надежда за някакъв

³ Пак там.

⁴ Пак там.

урожай“ (Неделчева, Т., 2015).⁵ Подобно описание напълно може да се отнесе към живота и в нашето село. Той преминава през идеята за виктимизацията и до такава степен тази тема е срасната с живота в него, че не е мислим нито един негов компонент извън нея. Във всички сфери в живота на хората можем да видим, че преобладава някаква изначална тъга, неистова и необяснена, с която просто се захранват и идващите поколения и никой не пита защо това е така; те просто унаследяват тези чувства и това съзнание. Поради тази причина не без преувеличение можем да кажем, че в българското село изобщо „страданието е конститутивен елемент в екзистенцията на селския живот. И в днешното българско село. Тъжна е запустелата земя... на чиято повърхност изплува изначална стара, праствара скръб. Селото ни днес е преди всичко едно трагично чувство, изпълнено със съдбовност“ (Неделчева, Т., 2015).⁶

Хората от селото не усещат как травмите от събитията, възприемани като страдание, състоянието им на жертва, което често пъти преживяват или много често наблюдават, ги подтиква към практикуването на особена религиозност. Те не съзнават, че тази религиозност се ражда от емоционалните ядра на тяхната индивидуална памет, но се захранва от колективната памет, около която се конструират различни паметови модели от миналото. Конструирането на минали страдания се превръща в тази ситуация в източник на определени категории, спрямо които и чрез които местните жители конструират своята собствена идентичност и груповата представа за религия и религиозност. По думите на Т. Неделчева „селото ни днес е преди всичко едно трагично чувство, изпълнено със съдбовност“ (Неделчева, Т., 2015).⁷ Тази съдбовност много често се възприема от местните жители като орисия, като тегоба, като предначертана от Създателя мъка, в която са вплетени и миналото, и настоящето, и бъдещето на селото. Без дори да осъзнават религиозната нишка в тази своя представа, те чувстват, че има някаква необяснима вплетеност на живота в селото с религията. Подобна връзка се получава и по отношение на родовата памет и връзката с предците. За разлика от хората в големия град, жителите на селото имат различно самосъзнание, което „е напоено с кръвта на предци, през него са минавали вековете на родния дух, то е космически сраснато с природата, то е самостоятелно и самовластно, със своя участ и свой вътрешен живот, със своя собствена история и героизъм“ (Неделчева, Т., 2015).⁸

Този георизъм е също виктимизиран – като различните сфери в живота на хората от селото. Тази констатация важи и за жителите на село Владиченци. За тях героите не са само тези, които имат национално значение; истинските герои са хората измежду тях, и преди всичко техните предци. Те са тези, които са им завещали живот, ценности, материално богатство, поминък и изобщо целия свят. А трябва да признаем, че извън света, който виждат хората от малките затихващи села, като нашето село, не познават и не се интересуват от другия свят. За тях предците са основоположници на всичко в живота им, включително и на религиозните им вярвания. Ако хората от селото са придобили нещо, то те са го придобили на базата на труда, мъката, несполуките и непрестанните грижи на техните предци. Същите тегоби понасят и наследниците им. И в този план религията е едно малко звено, в което просто се пресичат същите нагласи и разбирания. За тях скръбта и страданието е необходимо и предначертано така, както тези два компонента са присъщи и на религията. Още повече те виждат най-ярко нейното място предимно в погребалните обичаи. Отново се появява връзката между скръбта и Църквата, тъгата и личността на свещеника и т.н. Това открива прозорец към схващането на религията като условието за наличието на скръб, в случай, че не бъдат изпълнени определени религиозни ритуали или не се отнасят с нужното уважение към Бога.

Тези, а и други начини на мислене са възможни поради горните причини, свързани с присъщата ни тема за страданието в живота в българското село. В конкретния случай с нашето село, тази тема е възможна и, защото в него никога не е имало храм, а съществуващата вяра у хората е захранвала различни механизми на мислене и на поведение. Тези прояви много наподобяват примитивните прояви на низша религиозност, която се е захранвала от само себе си и се е разгръщала в примитивни форми на практикуване.

⁵ Неделчева, Ганя. Битийната вкорененост на българското село. В: Села за продан. Омда, 2015, с. 39.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там.

В нашия случай е малко пресилено да определим нашето село като своеобразна религиозна общност, тъй като поради липсата на какъвто и да е обединителен религиозен център. В случая рискуваме малко или много да бъдем упрекнати в това, че изобщо се осмеляваме да говорим за религиозна общност, без наличието на правилни форми на изповядване на православната религия. Както направихме уговорката в началото, дори без наличието на православен храм една православна религиозна общност би могла да съществува на базата на унаследяването на определени ритуали, традиции и практики, коренящи се в православната традиция. Дори в някаква степен те да се захранват като самородни, безелите на религиозността не могат напълно да бъдат заличени.

Не можем да скрием факта и, че травматичните ситуации, които хората от селото са преживявали под една или под друга форма, предполагат отключването на негативните механизми, насочени към самия обект на религията. В случая това е християнският Бог.

По присъщ на много хора и много поколения начин, страданията, които са преживявали хората в миналото са били достатъчен мотив да формират негативно чувство към Бога, дори без да разбират правилно идеята за Бога или Неговите прояви в живота им. В подобни моменти се захранват най-добрите спекулации с темата за вярата в Бога и изобщо за Неговото съществуване. Защото хората са убедени, че ако Той съществуваше в техния живот нямаше да се случат наниз от различни страдания, травми и неприятни събития. Темата за съществуването на Бога остава затворена в себе си и не би могла по никакъв начин да се разгърне в подобна „религиозна“ по своему обстановка. По много естествен път преживяното от миналите поколения се предава на следващите и така колективната памет се оказва добрата хранилка на своеобразна религия, подхранвана от страданието и опита на хората повече, отколкото от правилните начини за нейното разбиране. Хората от селото, наследници на своите предци, пазят и знаят най-добре от опита им и от разказваното от тях за вярата в Бога, а преживените понякога драстични случаи в техните семейства са най-силното доказателство за разбиранията, които те винаги са изповядвали. В този случай нито една богословска система или аргументация, която цели да им разкрие правилните насоки на вярата и религията няма шансове да успее. По-голямо доказателство от техния личен опит и наблюдения, не може да има. Понякога се замислям изобщо какво би могло да накара тези хора да се откажат от примитивните си и неверни тълкувания на семейните идилии и ситуации, в които или вината се стоварва върху Бога, или напълно се зачерква Неговото съществуване. В подобни моменти съм почти убедена, че само личният религиозен опит при срещата с Бога тъкмо тогава, когато те стоят до невъзможното, до липсата на изход и, когато намесата на Бога е фронтална и неизбежна, много от бариерите между Него и тях биха паднали. Преживяването на такава ситуация е твърде невероятно да се случи. Една от причините е тази, че Бог едва ли би разтърсил по чуден начин умовете и сърцата на хора, които проявяват по-скоро коравосърдечие, отколкото предразположение към чудото като такова. Хората от село Владиченци живеят с мисълта за страданието и болката като част от тъмната картина на живота и в повечето от случаите – като елемент на една профанна религиозност. Това открива селският човек като „емпиричен, вплетен в трагедията на земния живот – тук той носи кръста на велико страдание“ (Неделчева, Т., 2015).⁹

Подобна реанимация на травмите от миналото и съхранението им днес, поглеждането на настоящето и бъдещето през тези изстрадани поуки започват обаче да придобиват нов облик в дефинирането на груповата религиозна идентичност на хората от определено място, в случая от нашето село. Когато трансформациите от различен характер по един или друг начин застигат и местните хора и те виждат отраженията им върху начина си на живот, те са способни да променят отчасти своето мислене и нагласа. Да, в период като днешния, когато по различен начин се гледа както на страданието, така и на последиците от него, когато съществуват различни форми физическото страдание да се избегне, а духовното – да намира по-лесно разрешаване, малко по малко се разчупват старите начини на възприемане на страданието като източник на религиозното.

Понякога обаче травматичните спомени за миналите несправедливости, засегнали семействата, стават основа за формиране на религиозното самосъзнание на днешните жители на селото. Техните деца от своя страна се преживяват като наследници на същите тези травми и страдания. Тези страдания се трансформират в икони на миналото, но и емблеми на настоящето, под знака на които живеят поколения

⁹ Пак там, с. 40.

наред. Травмата, произвеждаща религиозност, видяна като колективен феномен, споменът, за който е нещо общо и разпространено сред членовете на малкото общество в селото, се опира преди всичко върху религиозни механизми за своето проявление. Много добре обяснимо е подобно поведение, което зад личните си неуспехи вижда преди всичко намесата на Бога или по-скоро Неговото мълчание, което хората идентифицират с несъществуването Му. Оттук насетне са напълно обясними различните заместители и модели на поведение, които се пораждат от липсата на основа и ядка в поведението и мисленето на хората. Напълно обяснимо е също защо тези хора празнуват християнските празници, но не влагат в тях основното им значение. Много от тях не знаят дали на празника Рождество Христово се поздравяваме с поздрава „Христос воскрес!“ или с друг поздрав. Тези и други премери могат да се дадат във връзка с много други празници и чествания, където хората посвоему са присвоили значението и са го преизтъквали от гледна точка на личния си живот, на личните си възприятия.

Подобна своеобразна „религиозна общност“ би могла да бъде наблюдавана и в десетки други села в България. Дори в някои по-големи населени места тя се проявява и чрез редица външни форми (артефакти) – паметници, почитани местности, чествания и др. Тези общности опират съществуването си външно – като се опират на различни културни механизми и търсят видими начини на проявление. Те обаче се разкриват и във вътрешния живот и интимното пространство на техните членове.

В почти всяка българска селска къща, която пази традициите и спомена от миналото, в която жителите ѝ са твърде възрастни, за да притежават предприемчиво мислене и поглед към бъдещето, ние ще открием минимализиран формат на споменатите горе артефакти. Те ще се изразяват в стари снимки, предмети, сувенири, ръчно тъкани килими, бродерии и шевици, изобщо всичко онова, което по някакъв начин загатва за миналото. В религиозно отношение към тази група се числят различни религиозни предмети, които са имали значение за тях в минали преживени действия. Тук могат да се числят свещите от кръщенетата на синове и внуци, икони купени по специални поводи и др. В повечето от случаите тези предмети не се пазят заради свещения им характер и с подходящото чувство на благоговение. Обратно, техните притежатели не са запознати със смисъла и съдържанието на тяхното значение, но по някакъв начин им напомнят за нещо изгубено и представляват свидна част от техния религиозен свят и начин на живот. Подобно поведение за някои учени е и едно от обясненията за съществуването, продължителността, а защо не и новия възход на религиите; точно защото в първоначалната си версия която и да е религия (според тях) дължи съществуването си на паметта на виктимизацията, на различните травматични ситуации, чрез които самите религии са разгръщали своето влияние и въздействие върху хората.

Много лесно раними са хората от подобни религиозни общности. Те постоянно могат да изпитват чувство за вина тъкмо, защото у тях дълбоко е заседнала тази безизходица и желанието за компенсация във връзка с отминали техни грешки или грешки на техни близки. В подобни общности лесно от кавга между двама или повече души може да се достигне до напълно скъсване на отношенията помежду им. И тези случаи не са рядкост и в нашето село. Спомням си, че хората често пъти са спорели на базата не на настоящето, или ако е въз основа на настояща ситуация, то много често тя е била гледана през погледа към миналото. Търсени са колективни отговорности, вината на другия, свързана с проблеми и страдания в миналото. Пренасянето на миналото в настоящето е един от характерните белези на виктимизацията, защото по този начин тя се подхранва с нея и гарантира един от начините за съществуването ѝ. Постепенно подобно поведение може да се превърне в причина за носенето на колективна отговорност. Поколения наред могат да се ангажират с търсенето на компенсации за преживени страдания от техни близки в миналото и по много особен начин транслирани в настоящето. Спомням си също как моите баба и дядо са ме съветвали да не дружим с децата не определени хора от селото, защото в миналото се е случило нещо неприятно между нашия род и техния род. Разбира се, като деца нито ние, нито техните деца сме осъзнавали напълно какво и защо е сторено. Постепенно обаче подобен тип поведение или мнение се е засаждало и у нас и без да мислим, и да желаем сме ставали проводници на същото отношение.

В някакъв смисъл този начин на поведение и мислене е обясним с наличието на по-висока степен на изразеност на определени компоненти като: доверие, търпимост, форми на взаимопомощ, базирани преди всичко на специфични социално-психичните аспекти в познанствата между хората, изразени в непосредствеността в общуването, подчинеността на общественото мнение, което от своя страна довежда

до формиране на определени нагласи. А те правят присъствието и участието на всички във всичко – ангажирани, съответни, споделящи. Тази естествена характеристика от битността на хората съществува не само в частните взаимоотношения, но и в обществените. В една такава общност „хората са непрекъснато сред приятели, роднини, съседи. Във всеки личен живот в някакъв смисъл е проектиран този на другите. Размиват се границите между интимно и публично. Отделният живот не е монаден, затворен, панелен, а отворен, видим, прозрачен, защото в него „вземат участие“ и към него имат реално отношение съселаните. И тази зависимост засилва близостта между малкото хора, които са относително постоянни като състав на жители на конкретното село“ (Неделчева, Т., 2015).¹⁰

Българското село ще остане забулено в мистика и тайна не само по отношение на неговата религиозност, но и поради дълбоко мистичния живот на българина, втъкал в себе си памет, традиция, вярвания, обичаи, фолклорни прояви и преживял всичко това болезнено през вековете. Вероятно няма дубликат тази общност, наречена „българско село“, защото няма дубликат душата на българина – изстрадала и страдаща, несломима и несломяваща се под ударите на времето, но и на съдбата.

¹⁰ Пак там, с. 39.